

doi Marginal Annotation in Manuscripts from Functional and Content Aspects Study Case: Translated Manuscripts

Zahra Alizadeh Birjandi¹

Elham Malekzadeh²

Akram Naseri³

Submitted: 2023-11-03 Revised: 2023-12-01 Accepted: 2024-12-08 Published: 2025-03-21 pp.5-38

Abstract

One of the common writing traditions in Islamic civilization is annotating texts. Marginalization in ancient texts has many functions and benefits in the field of knowledge, method and identity. The existence of special rules in the style of margin writing in ancient texts and the use of decorative elements that are used to distinguish the territory of the margin and the text have made margin writing important from the point of view of book design and artistic aspects. This writing tradition has created a suitable field for conflicting opinions and scientific interactions in Islamic culture and civilization. Considering the continuation of this scientific tradition and its place in Islamic culture and civilization, this article is dedicated to analyzing the margins of a selection of translated manuscripts and explaining its functions. The method of conducting this research is to analyze the content of the margins of manuscripts and explain the features and functions of margin writing in these texts. The achievements and results of this research show that in terms of form, translated manuscripts are subject to the rules of annotation in ancient texts, and in terms of content, in addition to explaining ambiguities, including critical points and providing opinions and ideas to explain the meanings of words, bringing equivalent The appropriate ones have explained the cultural, social and political differences between the Iranian society and the society from which the version was translated.

Keywords: Manuscripts, Translation, Translated Manuscripts, Marginal Annotation, Content Function.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

¹-(Corresponding author) Associate Professor. Department of History. Faculty of Literature and Humanities. University of Birjand. Birjand. South Khorasan. Iran. Zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

²-Associate Professor. Institute of Historical Sciences. Research Institute of Humanities and Cultural Studies. Tehran. Iran. Elhammalekzadeh@gmail.com

³-Assistant Professor. Department of History Education. Farhangian University. Tehran. Iran. naseri@cfu.ac.ir

References:

- Amir Mo'ezzi, Mohammad ibn Abdolmalek. (1983). Divan. With introduction and editing by Naser Heyri. Tehran: Marzban.
- ----- (1939). Divan of Mo'ezzi. Edited and compiled by Abbas Eghbal. Tehran: Eslamiyeh Bookstore.
- Anvari Abyvardi, Ohodeddin Mohammad. (1958). Divan. Edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi. Tehran: Book Publishing and Translation Institute.
- ----- (1985). Divan. Edited and collated from eight manuscripts. Compiled by Saeed Nafisi. 3rd edition. Tehran: Sekkeh.
- ----- (1997). Divan. Edited by Parviz Babaei. With introduction by Saeed Nafisi. Tehran: Negah.
- Aroosi Samarqandi, Ahmad ibn Omar ibn Ali Nezami. (1957). Four Essays. Edited by Allameh Mohammad Ghazvini. Edited by Mohammad Moein. Tehran: Jam.
- Attar Nishapuri, Farid al-Din Mohammad. (1989). Divan. Edited by Taghi Tafazoli. 5th edition. Tehran: Elmi va Farhangi.
- ----- (2009). Asrarnamih of Attar. Edited and annotated by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. 4th edition. Tehran: Sokhan.
- Boshri, Javad. (2011). Iranian Texts: Collection of Iranian and Arabic Treatises by Iranian Scholars from the Islamic Period to the Timurid Era. Tehran: Library of the Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Estelami, Mohammad. (2008). Critique and Explanation of Khaqani's Qasidas. Tehran: Zavar.
- Eyvazi, Rashid. (1974). "A Note on Saadi's Bustan: Azra - Andakhti." Zaban va Adab-e Farsi (Former Journal of the Faculty of Literature, University of Tabriz), Issue 110, pp. 213-221.
- Faryabi, Zahir al-Din. (2009). Divan. Edited by Mohsen Asarjoui. Tehran: Sanai.
- Fazoli Baghdadi. Mohammad bin Soleiman. (2007). Divan of Persian Poems. Annotations by Hossein Mohammadzadeh Sediq. Tabriz: Yaran.
- Ferdowsi, Abolqasem. (2007). Shahnameh. Edited by Jalal Khaleghi Motlagh and Abolfazl Khatibi. Volume Seven. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Hafez, Shamseddin Mohammad. (1989). Divan of Hafez. Edited by Allameh Mohammad Ghazvini and Ghasem Ghani (with a collection of annotations and

footnotes by Allameh Mohammad Ghazvini). Edited by A. Jarbozdar. 2nd edition. Tehran: Amir Kabir.

- Ibn Yamin Faryumadi. (1984). Divan. Edited by Hossein Ali Bastani Rad. Tehran: Sanai Library.
- Kazazi. Mir Jalal al-Din. (2007). Ancient Letter (Edition and Report of Ferdowsi's Shahnameh), Volume Eight. Tehran: Samt.
- Khajavi Kermani, Kamal al-Din. (1990). Divan. Edited by Ahmad Soheili Khansari. 2nd edition. Tehran: Pajang.
- Khalf Tabrizi, Mohammad Hossein. (1983). Borhan Ghate'. Edited by Mohammad Moein. 5th edition. Tehran: Amir Kabir.
- Khaqani Shirvani, Afzaledin Badil ibn Ali. (1960). Tohfat al-Iraqayn. Edited, annotated, and with footnotes by Yahya Gharib. 2nd edition. Tehran: Sepehr.
- ----- (1983). Khaghani's Works. Edited by Mohammad Roshan. 2nd edition. Tehran: University of Tehran.
- ----- (1996). Divan of Khaqani. Two volumes. Edited by Mirjalaleddin Kazazi. Tehran: Center.
- ----- (2003). Divan. Edited by Ziaeddin Sajjadi. 8th edition. Tehran: Zavar.
- Moein. Mohammad. (1992). Persian Dictionary. 8th Edition. Tehran: Amir Kabir.
- Molavi. Jalal al-Din Mohammad Balkhi. (2004). Complete Divan of Shams. According to the revised version by Badi al-Zaman Forouzanfar. 3rd Edition. Tehran: Shahzad.
- Nasir Khusraw Qubadiani. Abu Ma'in. (1974). Divan of Nasir Khusraw. Edited by Mojtaba Minavi and Mehdi Mohaqeq. Tehran: University of Tehran.
- Nezami Ganjavi. Elias bin Mohammad. (2007). Khosrow and Shirin. Edited by Behrouz Saroutian. Tehran: Amir Kabir.
- ----- (2008). Haft Peykar. Edited by Behrouz Saroutian. Tehran: Amir Kabir.
- Qarabaglu. Saeedollah. (2016). The Cupbearer Remembers (Critiques and Reflections in the Field of Khaqani Studies). Tabriz: Aydin.
- Qatran Tabrizi. Sharaf al-Zaman Abu Mansur. (1986). Divan. Edited by Hossein Ahi. Tehran: Khazar Publishing Institute.
- Sanai Ghaznavi, Majdud ibn Adam. (2001). Divan of Sanai Ghaznavi. Edited by Taghi Modarres Razavi. 5th edition. Tehran: Sanai Library.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Savji, Salman. (1992). Divan. With introduction and editing by Professor Abolqasem Halat. Edited by Ahmad Karami. Tehran: Our Series Publications.
- Shahedi, Seyyed Jafar. (2003). Explanation of Words and Problems in the Divan of Anvari. Edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Suzani Samarqandi, Mohammad ibn Ali. (1959). Divan. Edited with introduction by Naser al-Din Shah Hosseini. Tehran: Amir Kabir.
- Torki, Mohammad Reza. (2019). The Secret of Khaqani's Subtle Words (Untold Stories about the Life, Personality, and Poetry of Khaqani). Vol. 2. Tehran: Samt.
- Wasaf al-Hazrah. Abdullah bin Fazlollah. (2017). Badi al-Rabi' - The Tale of Backgammon and Chess. Research and edition by Alireza Qojazadeh. Tehran: Tamsal.
- Zakari, Mostafa. (2002). "Etymology of Chess Terms." Nameh Anjoman, Issues 1-4, pp. 22-37.

حاشیه‌نویسی نسخ خطی از منظر کارکردی و محتوایی

مورد مطالعه: نسخ خطی ترجمه‌ای

اکرم ناصری^۳

الهام ملک‌زاده^۲

زهرا علیزاده بیرجندی^۱

از صفحه ۵ تا صفحه ۳۸ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

چکیده

یکی از سنت‌های نوشتاری رایج در تمدن اسلامی حاشیه‌نویسی بر متون است. حاشیه‌نویسی در متون کهن ضمن برخورداری از دیرینگی قدمت دارای کارکردها و فواید متعددی در ساحت دانشی، روشی و هویتی است. وجود قواعد خاص در سبک نگارش حواشی در متون کهن و کاربرد عناصر تزئینی که برای تمایز قلمرو حاشیه و متن به کار می‌رفته حاشیه‌نویسی را از منظر کتاب‌آرایی و ابعاد هنری نیز حائز اهمیت ساخته است. این سنت نوشتاری زمینه‌ای مناسب برای تضارب آرا و تعاملات علمی را در فرهنگ و تمدن اسلامی رقم زده است. با توجه به استمرار این سنت علمی و جایگاه آن در فرهنگ و تمدن اسلامی مقاله حاضر به واکاوی حواشی گزیده‌ای از نسخ خطی ترجمه‌ای و تبیین کارکردهای آن اختصاص دارد. روش انجام این پژوهش به شیوه تحلیل محتوای حواشی نسخ و تبیین ویژگی‌ها و کارکردهای حاشیه‌نویسی در این متون است. معیار انتخاب نسخ خطی در این نوشتار بر اساس ترجمه‌ای بودن و حاشیه‌نویسی متون و تبدلات علمی میان جامعه مبدأ^۱ و مقصد^۲ صورت گرفته است. دستاوردها و نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که نسخ خطی ترجمه‌ای از نظر صوری تابع قواعد حاشیه‌نویسی در متون کهن بوده و از نظر محتوایی نیز علاوه بر توضیح ابهامات، درج نکات انتقادی و ارائه آرا و نظریات به شرح معانی واژگان، آوردن معادل‌های مناسب به تبیین وجوه تمایز فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه ایران با جامعه‌ای که نسخه از آنجا ترجمه شده، پرداخته است.

کلیدواژگان: نسخ خطی، ترجمه، نسخ خطی ترجمه‌ای، حاشیه‌نویسی، کارکرد محتوایی.

Cite this article: Alizadeh Birjandi, Zahra. Malekzadeh, Elham. Naseri, Akram. (2025) Annotating manuscripts from a functional and content point of view: Case study: translated manuscripts. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-4, Issue-1, 5-38. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.423513.1124>

۱- نویسنده مسؤل، دانشیار گروه تاریخ. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه بیرجند، بیرجند، خراسان جنوبی. ایران.

zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

۲- دانشیار پژوهشکده علوم تاریخی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. تهران. ایران.

elhammalekzadeh@gmail.com

naseri@cfu.ac.ir

۳- استادیار گروه آموزش تاریخ. دانشگاه فرهنگیان. تهران. ایران.

۴- جامعه‌ای که متن در آن تولید شده است.

۵- جامعه‌ای که متن در آن ترجمه شده است.

مقدمه

حاشیه‌نویسی سنتی دراز دامنه در تمدن اسلامی و کتابت متون دارد. حاشیه‌نویسان با نگارش توضیحات، آرا و نظرات و درج انتقادات خود زمینه تعاملات علمی را فراهم می‌ساخته‌اند. از نظر موضوعی بیشترین حواشی بر آثار ادبی، فقهی، حدیثی، کلامی، منطق، فلسفی، اصولی و عرفانی نگاشته شده است. بر اساس بررسی‌های انجام شده متن پژوهان، شمار حواشی نگاشته شده بر شرح‌های متون و یا حاشیه‌های دیگران در مواردی از حاشیه‌های خود متن پیشی می‌گرفته است، چنان‌که حبشی در جامع الشروح و الحواشی نام بیش از پنجاه حاشیه بر صحیح بخاری را برشمرده است (دانشنامه جهان اسلام قابل دسترسی در <https://rch.ac.ir/article/9346> مورخ ۱۴۰۲/۸/۴ ساعت ۲۵:۱۰). این نکته نشانگر اهمیت و استمرار سنت حاشیه‌نویسی در فرهنگ اسلامی است. این سنت امروزه نیز در قالبی نو و به شکل نوشتن پاورقی تداوم یافته است. با توجه به اهمیت حاشیه‌نویسی و جایگاه آن در پویایی علمی در فرهنگ اسلامی مقاله حاضر با تکیه بر شماری از نسخ خطی ترجمه‌ای به ارزیابی و تحلیل کارکردهای حاشیه‌نویسی در این متون پرداخته است.

پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

- حاشیه‌های نسخ خطی از نظر صوری و محتوایی چه ویژگی‌هایی دارد؟
  - مهم‌ترین کارکردها و فواید حاشیه‌نویسی در نسخ خطی ترجمه‌ای چه است؟
- معیار انتخاب نسخ خطی در این نوشتار بر اساس دو ویژگی ترجمه‌ای بودن و داشتن حاشیه صورت گرفته است. علاوه بر این ویژگی‌ها تلاش شده متونی که ناظر بر تبادلات علمی در رشته‌هایی چون حقوق، پزشکی، امور نظامی و فلاحه که از علوم مورد نیاز جامعه مقصد (ایران) بوده، مدنظر قرار گیرد. غالباً در ترجمه‌های مربوط به مباحث علمی از اروپا و سایر کشورها آن گونه که تجربیات نسخه‌پژوهی نشان می‌دهد، مترجمان برای آگاهی بخشی به خوانندگان و روشن ساختن اذهان آنها در مورد تمایزات فرهنگی و شکاف‌های علمی جامعه مبدأ و مقصد دست به حاشیه‌نویسی زده‌اند.

نقد و بررسی پیشینه تحقیق

بررسی پیشینه حاضر نشان می‌دهد که مقالاتی درباره حواشی نسخ خطی با رویکردهای مختلف نگاشته شده که از آن میان می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود. عظیمی و کلیدری (۱۳۹۶)، در مقاله خود با عنوان «تجزیه و تحلیل محتوای حواشی ۱۰۰ نسخه فارسی از مجموعه اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی» با اتخاذ یک رویکرد کمی و پیمایشی در پژوهش خویش و بر مبنای یک مطالعه موردی نشان داده‌اند که بیشترین فراوانی در حواشی مورد مطالعه آنها به شرح و نقد عبارت‌های متن و معنی کردن اصطلاحات و واژگان بوده است.

چادگانی پور (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «حاشیه و حاشیه‌نویسی‌ها در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار (۱۳۴۴/۱۱۹۳ ق.ه)» بیشتر از منظر هنری و هنر کتاب‌آرایی حواشی کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار را مورد بررسی قرار داده است. نویسنده در نتایج کار خویش به فواید کاربردی عناصر تزئینی حواشی کتاب‌های این دوره اشاره نموده و اظهار می‌دارد که این عناصر تزئینی به عنوان الگویی در صفحات کتاب و پوسترها هم‌اکنون مورد توجه است.

رودگر (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «حاشیه و حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی (بر اساس متون کهن)» کلیاتی درباره حاشیه‌نویسی در متون کهن را مورد بررسی قرار داده است. نقد و بررسی پیشینه پژوهش حاضر نشان می‌دهد که نوشتار حاضر از نظر مورد مطالعه و اتکا به نسخ خطی ترجمه‌ای با سایر آثار تفاوت اساسی دارد. لازم به ذکر است که بر اساس تحقیقات انجام شده در میان نسخ خطی ترجمه‌ای در خارج از کشور نیز چنین پژوهشی صورت نگرفته است. در واقع هدف اصلی این پژوهش تبیین جایگاه حاشیه‌نویسی در نسخ خطی ترجمه‌ای است. مهم‌ترین دلایل ضرورت انجام این پژوهش خلاء مطالعات در حوزه نسخ خطی ترجمه‌ای و نشان دادن ظرفیت‌های این نسخ از منظر مطالعات میان‌رشته‌ای تاریخ ترجمه و نسخه‌پژوهی است.

شرحی در باب حاشیه‌نویسی و پیشینه‌های آن

واژه حاشیه از نظر لغوی به معنی جانب و طرف، کناره‌ها و اطراف صفحات کتاب (ر.ک. حاجی خلیفه، ۱۳۹۳، ۶۲۳/۱؛ نفیسی، ذیل واژه حاشیه، نقل از: مسعودی‌آرانی، ۱۳۹۸، قابل دسترسی در: cgie.org.ir). حاشیه‌نویسی به معنای افزودن مطالب و توضیحاتی در حاشیه کتاب افزون بر آنچه، مؤلف خود بر آن نوشته است می‌باشد (طهرانی، ۱۴۰۳، ق، ۱/۳۴۶). بعضی محققان از «حاشیه» به «تحشیه»، «تعلیق» و یا «تعلیقه» نیز تعبیر کرده‌اند. علی‌اکبر نفیسی تعلیقه را به معنای ضمیمه و فهرست و حاشیه، دفتر و یا مکتوبی که شخص بزرگی آن را نوشته باشد، دانسته است (نفیسی، ۱۳۴۳، ذیل واژه حاشیه). در اصطلاح نسخه‌شناسی، حاشیه مطالبی است که در اطراف متن اصلی کتاب‌ها برای توضیح مطالب مشکل یا مبهم، نقد و رد اشکال‌های مطرح شده در متن نوشته می‌شده است. گاه حاشیه به آنچه در شرح و توضیح مطلبی یا معنی لفظی در کناره راست یا چپ کتاب درج گردیده اطلاق می‌شده است. امروزه این‌گونه مطالب بیشتر در ذیل متن اصلی با حروف ریزتر، و گاه در پایان کتاب با ذکر صفحه و سطر متن چاپ می‌شود (ستوده، ۱۳۷۷: ۴۹۷؛ عظیمی و کلیدری، ۱۳۹۶: ۸-۹). در مواردی نیز در حاشیه نسخه‌های خطی یا کتب چاپی قدیم، کتاب یا کتاب‌هایی غیر از متن اصلی نوشته و یا چاپ می‌شده، و به

این طریق دو یا چند کتاب در مجلدی فراهم می‌شد و نکاتی انتقادی یا تفصیلی را در برمی‌گرفت. در نسخ خطی تزئینی نیز مرسوم بوده که در حاشیه پلاناندازی می‌کردند (مصاحب، ۱۳۸۰، ذیل واژه حاشیه). از منظر نسخه‌شناسی، حاشیه‌نویسی به نوشتن مطالبی بر برخی بخش‌های یک کتاب در حاشیه آن با هدف تغییر مطالب، تصحیح اغلاط، توضیح معانی، تعلیل مقصود نویسندگان، نقد و رد آن اطلاق می‌گردد.

پورتر (ر.ک. ۱۳۸۱: ۴۲۵) کاربرد واژه حاشیه را از اصطلاحات صحافان قدیم به شمار آورده که این امر در فصالی کتاب قدمتی دیرینه دارد. حاشیه‌نویسی از جنبه‌های گوناگون حائز اهمیت است و حاشیه‌نویسی مصححان را در خواندن درست متن یاری می‌کند، این امر به ویژه در مواردی که ناسخان صرفاً به شکل نویسی کلمات پرداخته بارزتر است. حاشیه‌نویس آگاه ضمن توضیح درست و دقیق عبارات، ضبط صحیح واژگان را نیز نشان می‌دهد. حاشیه‌نویسی امروزه نیز با پیدایش صنعت چاپ در اشکال جدید آن به حیات خود ادامه داده است. ناشران یا مصححان توضیحات و حواشی را به شکل پاورقی به چاپ می‌رسانند. در مواردی نیز حواشی را در آخر فصل‌ها تحت عنوان یادداشت‌ها می‌آورند (مسعودی آرانی، ۱۳۹۸، قابل دسترسی در: cgie.org.ir).

یکی دیگر از معانی‌ای که برای حاشیه‌سازی در اصطلاحات تخصصی نسخه‌شناسی کاربرد دارد، فصالی است. اصطلاح فصالی به معنای حاشیه‌سازی به‌کاررفته و به یکی از هفت اصل نقاشی نیز گفته می‌شود. قاضی احمد قمی نیز در کتاب خویش که به شرح تذکره خوشنویسان و نقاشان اختصاص دارد، از اصطلاح فصالی در ذیل هنرهای نقاشان یاد کرده است (پورتر، ۱۳۸۱: ۴۲۵). برخی از نویسندگان در تعریف خود از فصالی بیشتر به کارکرد مرمتگری آن توجه داشته و کار فصالی را ترمیم اوراق نسخ و حواشی آن و رفع عیب از بخش‌های آسیب‌دیده نسخ دانسته‌اند (آژند، ۱۳۸۸: ۴۴).

اگرچه تاریخ شروع حاشیه‌نویسی یا نخستین کسانی که حاشیه نوشته‌اند، مشخص نیست، اما مؤلفان یا ناسخان کتاب‌های خطی، اولین کسانی بوده‌اند که در حاشیه کتاب مطالبی را به‌عنوان حواشی نوشته‌اند. این قبیل حاشیه‌ها معمولاً مطالبی بوده که بنا بر نظر مؤلف، اهمیت آن به‌اندازه‌ای نبوده که در متن آورده شوند؛ و نیز نه آن‌چنان زائد و بی‌اعتبار بوده‌اند که از آنها صرف‌نظر شود. از این‌رو نویسندگان در بازخوانی آثارشان، بنا بر اقتضائات متنی و نوشتاری، به تصحیح خطاها و استدراک لغزش‌ها و یا توضیح ابهاماتی که احتمالاً در نوشته‌های خود یافته‌اند، اقدام کرده‌اند. برخی از خوانندگان این آثار نیز آرا و نظرات خود را در حواشی صفحات کتاب نوشته‌اند. در حاشیه‌نویسی حاشیه‌ها را با قلمی ریزتر از متن و یا به رنگ قرمز می‌نویسند و یا با آوردن کلمه «منه» حاشیه را از متن متمایز می‌ساختند. این حواشی هیچ‌کدام تاریخ کتابت ندارد. گاه از مجموع حاشیه‌ها و گردآوری آنها کتاب

مستقلی تدوین کرده‌اند که محل تلاقی و تبادل اندیشه‌های مؤلفان و حاشیه‌نویسان و میدان برخورد آرا و عقاید مختلف و احیاناً متضاد آنان بوده است و از این طریق به نشر و توسعه علم و معرفت کمک کرده‌اند. اغلب مطالب و توضیحات یا حواشی محمد قزوینی بر کتاب‌هایی که وی آنها را تصحیح و یا مطالعه کرده است، نمونه‌ای از این‌گونه حاشیه‌های مستقل شمرده می‌شوند (افشار، ۱۳۴۹: ۲۱۱).

ایمن فؤاد سید (۱۳۸۱) در خصوص سابقه حاشیه‌نویسی عقیده دارد، نخستین کسی که به تدوین حاشیه مستقل اقدام کرده، محمد بن احمد مشهور به ابن‌یسار بوده که در سال‌های نخستین سده ۴ ق / ۱۰ م درگذشته است. وی ضمن توصیف فیزیکی نسخه‌های خطی، شرحی درباره روش علمای قدیم در تألیف آثارشان آورده است. بر اساس مشاهدات ایمن فؤاد علمای قدیم در پیش‌نویس آثارشان مواردی را به شرح ذیل لحاظ کرده‌اند:

- حذف و خط زدگی‌های زیاد؛
- افزودنی‌های متعدد طولانی؛
- درست کردن متن‌ها؛
- اشاره به انتقال بخشی از متن به هنگام پاک‌نویس شدن به جایی مناسب‌تر؛
- ضرورت مراجعه به منابع دیگر که مؤلف پس از کتابت پیش‌نویس بدان‌ها دست‌یافته است (ر.ک. سید، ۱۳۸۱: ۸۵).

پیش از سده دهم ه.ق. اهتمام حاشیه‌نویسان، منحصر به شرح و توضیح عبارات مغلق و تبیین مطالب پیچیده بود؛ افزون بر این حواشی ساده‌تر و روشن‌تر از متن، وسیله‌ای برای کشف غامض و حل مسائل آنها بود (ر.ک. تنکابنی، ۱۳۵۳، ۲۰/۴۲-۴۶). از روزگار صفویان و قاجاریه به بعد نه‌تنها بر تعداد حاشیه‌ها افزوده شد، بلکه حواشی با شرح و بسط و تفصیل بسیار توأم گشت و مهم‌تر آنکه حواشی نسبت به متن غامض‌تر و دشوارتر گردید (ر.ک. طهرانی، ۱۴۰۳ ق، ۶/۷). در این دوران که حاشیه‌نویسی جای تألیف کتب فلسفی را گرفت، کاری اساسی که بتواند جانشین کارهای استادان بزرگ سده‌های چهارم و پنجم ه.ق شود، جز از ملاصدرای شیرازی، به ظهور نرسید و پس از وی فکر تازه‌ای عرضه نشد. در این دوران کارها اغلب به شرح، تفسیر، تکرار، توضیح و بازگویی سخنان متقدمان منحصر گردید، چنان‌که بیشتر تألیفات سعدالدین عمر تفتازانی را شروح و حواشی او تشکیل می‌دادند (صفا، ۱۳۶۸، ۳/۲۴۸-۲۴۹، ۲۳۲/۵؛ فروزانفر، ۱۳۸۳: ۴۴۱).

حاشیه‌های نسخ خطی از بخش‌های مهم این آثار به شمار می‌آیند. محتوای حاشیه‌های نسخ خطی از جنبه‌های گوناگون برای محققان رشته‌های مختلف علمی به‌ویژه نسخه‌شناسان حائز اهمیت است. فهرست‌نگاران نسخ

خطی نیز از حاشیه‌ها می‌توانند در راستای معرفی نسخه خطی به مخاطبان استفاده کنند. سنت حاشیه‌نویسی قرن‌ها در میان دانشمندان اسلامی رواج داشته و به هنگام خواندن کتاب‌ها توضیحات و نظرات خود را در سه سمت بالا، پایین و کناره بیرونی صفحات نسخ خطی می‌نوشته‌اند. برخی از حاشیه‌ها را با عناوین دیگری نظیر توشیح، تعلیق نیز خوانده‌اند. در واقع کارکرد کناره‌های صفحات نسخ خطی علاوه بر ضرورت‌های کتاب‌آرایی برای درج نظر خوانندگان کتاب‌ها و حتی یادداشت‌های مؤلفان و کاتبان در هنگام بازخوانی نوشته‌هایشان بوده است (عظیمی و کلیدری، ۱۳۹۶: ۸-۹). در متون کهن، حاشیه‌نویسی به چهار دلیل صورت می‌گرفته است:

- ۱- ثبت صحیح لغات و اسامی؛
  - ۲- آوردن واژه‌های افتاده؛
  - ۳- افزودن مطالبی برای تفسیر، شرح و نقد یک متن؛
  - ۴- نوشتن عنوان‌های بخش‌ها و فصول کتاب (رودگر، ۱۳۹۰: ۱۰۳).
- حاشیه‌های نسخ خطی را می‌توان از جنبه‌های گوناگون و بر اساس محتوای آن‌ها دسته‌بندی نمود. برخی از حاشیه‌های متون کهن در بردارنده مطالب علمی و مفید است و برخی دیگر نیز فاقد ارزش علمی است. محتوای حاشیه‌های نسخه خطی در بردارنده موارد ذیل است:
- ۱- توضیح کلمات، عبارت‌ها و مفاهیم ناشناخته یا کم‌شناخته شده؛
  - ۲- معرفی اعلام تاریخی و جغرافیایی ناشناخته یا کمتر شناخته شده؛
  - ۳- مستندسازی آیات، روایات، اشعار و ...؛
  - ۴- شرح و تفسیر برخی از مطالب با استناد به منابع؛
  - ۵- نشان دادن غلط‌های املائی و انشایی نویسنده؛
  - ۶- نشان دادن تناقض‌ها و تضادهای نوشته‌ها؛
  - ۷- معرفی اسناد و مدارک نقض کننده یا تأیید کننده نوشته؛
  - ۸- دفاع یا نقد نویسنده یا نوشته وی؛
  - ۹- تصحیح متن در حاشیه (شامل نوشتن شکل صحیح لغات و اصطلاحات، ثبت کلمات جا افتاده در متن) (عظیمی و کلیدری، ۱۳۹۶: ۱۰-۱۱).

از آنچه گفته شد می‌توان به تنوع محتوایی حواشی نسخ خطی پی برد. این حواشی همواره مطالب مرتبط با

متن را در خود جای نداده‌اند. چنان که در برخی از این آثار حواشی مشتمل بر اشعار و برخی یادداشت‌های شخصی نویسندگان نسخ است. برای نمونه در حواشی دیباچه نسخه «وسیله‌السائلین» شعری در رثای حضرت زینب (س) با مضمون ذیل به چشم می‌خورد:

به شام رفتن زینب اگر کنم تقریر
بجان جمله فتن آتش از صغیر و کبیر (قاینی، بی‌تا: ۸).

در برخی دیگر از صفحات این نسخه صورت حساب‌های شخصی نگارنده درج شده است (همان: ۳۸). برای نوشتن حواشی در نسخه‌های خطی قواعد و روش‌های خاصی وجود داشته است. برای نمونه برای افزودن کلماتی که کاتب در هنگام استنساخ متن از قلم افتاده ابتدا خطی کج به سمت حاشیه و ترجیحاً حاشیه سمت راست رسم می‌کردند سپس کلمه مذکور در حاشیه نوشته می‌شد. اگر عبارت حاشیه بیش از یک سطر بود ادامه آن در قسمت بالا

نگاشته می‌شد. هدف از این کار در اختیار گذاردن فضای خالی برای نوشتن حاشیه‌های بعدی در متن بود (رودگر، ۱۳۹۰: ۱۰۴). همان‌طور که گفته شد، حاشیه‌نویسی‌ها از نظر شیوه نگارش دارای تنوع و گوناگونی بوده و اصول خاصی در نگارش این حاشیه‌ها وجود داشته است. حاشیه‌های کتب نسخه‌های خطی و چاپ‌سنگی را از جنبه شکل ظاهری می‌توان به دودسته ذیل تقسیم نمود:

۱- حاشیه‌های نوشتاری ساده؛

۲- حاشیه‌های نوشتاری مزین در اشکال مختلف مانند مربع، مثلث، بُته‌جقه، شش ضلعی یا ترکیبی از نقوش سنتی (چادگانی‌پور، ۱۳۸۸: ۵۰).

محل قرارگیری متن اصلی صفحه و همچنین محل حاشیه‌ها به شکل قرینه است. متن حاشیه معمولاً با قلم ریزتر از قلم متن کتاب نوشته می‌شود. نوشته‌ها در زوایای مختلفی به تحریر درآمده‌اند، به گونه‌ای که در برخی از موارد برای خواندن قسمتی از حاشیه باید کتاب را ۱۸۰ درجه چرخاند تا مطلب خوانده شود.

مهم‌ترین عامل بصری در آرایش صفحات کتاب‌هایی که حاشیه‌نویسی فراوانی دارند، عامل ریتم است. نوشته‌های به‌کاررفته در حاشیه‌ها با نظم و ترتیب خاصی در صفحه قرار گرفته‌اند، به طوری که انواع ریتم‌های بصری تکرارشونده را در صفحه به وجود آورده است (همان: ۵۳-۵۴). نحوه چیدمان و آرایه‌های حاشیه‌نویسی شده در ترتیب خواندن آنها از چپ به راست است و این واحدهای کوچک در صفحه از قانون رکابه^۱ (که به جای شماره صفحه

^۱ - رکابه: یکی از رسوم نسخه‌پردازی نگارش «رکابه» در نسخه‌ها است. در گذشته شماره‌گذاری صفحات نسخه‌ها مرسوم نبوده است. چرا که در عمل تقریباً ناممکن بود که نسخه‌ها را به گونه‌ای کتابت کنند که شماره صفحات آن با یکدیگر برابر باشد. لذا برگ شماری

استفاده می‌شده) پیروی می‌کنند. بدین صورت که دو کلمه پایانی در هر فرم بُته‌جقه همان دو کلمه آغازین در بُته‌جقه بعدی است. این شیوه برای گم نشدن مطلب حاشیه برای خواننده به کار گرفته شده است (همان: ۵۲). در میان نسخ خطی دسته‌ای از آثار متون ترجمه شده از زبان‌های دیگر هستند. حاشیه‌نویسی در نسخ خطی ترجمه‌ای نیز در اکثر موارد از نظر صوری و محتوایی کارکردهای مشابهی با سایر نسخ خطی دارد. در این قسمت از جستار حاضر با گزینش تعدادی از نسخ خطی ترجمه‌ای تلاش شده ویژگی‌های حاشیه‌نویسی در این نسخ مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد.

بررسی حاشیه‌های نسخه‌ای «قوانین دولت فرانسه»

«قوانین دولت فرانسه» نسخه‌ای است درباره وضعیت تشکیلات کشوری از تألیفات ورژه ولن که توسط رضا ریشار مؤدب‌الملک از فرانسه ترجمه شده و محمدحسن پاریسی آن را تحریر، جمله‌بندی و عبارت‌آرایی نموده است. این نسخه برای ناصرالدین شاه تهیه و در دارالترجمه دولتی به زبان فارسی برگردانده شده است. در بعضی صفحات یادداشت‌هایی احتمالاً به خط سلطان دیده می‌شود (ولن، ۱۲۸۹ه.ق: ۲۲). این نسخه شصت و هفت صفحه و حدود هزار سطر بوده که در شوال ۱۲۸۹ه.ق تحریر شده است.

متن	حاشیه	منبع
الحمد لله رب العالمین... حسب فرمایش بندگان دربار عرش مدار شهریار زمان و پادشاه زمین ظل الله فی الارضین... ناصرالدین شاه قاجار.	نام سلطان عصر	ورژه ولن: ۲
کتابی را در قوانین دولت قویه فرانسه دو مصنف آگاه ورژه ولن تصنیف نموده بوده رضای ریشار پاریسی ترجمه کرده محمدحسن	نام مؤلفین فرانسوی نام مترجم	همان: ۲

هر نسخه فقط برای همان نسخه کاربرد داشت. علاوه بر این پس از آسیب دیدن نسخه و پریشان شدن برگه‌های آن، مرتب‌کردن آن بسیار دشوار بود. لذا پیشینیان رکابه را ابداع کردند بدین گونه که یک یا چند واژه آغازین از صفحه سمت چپ را در پایین صفحه سمت راست می‌نوشتند. با این کار مشخص می‌شد که واژگان آغازین برگه بعدی چیست (صفری‌آق قلعه، ۱۳۹۰: ۱۲۳).

	نام منشی	پارسی بی‌آنکه رعایت سجع کند یا عبارات غیر ما نوسه بکار برد برشته تحریر کشید.
همان: ۵	وزیر بحریه	وزیر دریایی
همان جا	یا وزیر مالیه	وزیر استیفا
همان جا	یا وزیر دربار	رئیس وزرا
همان: ۶	ظاهر است که هر مملکتی تا راهی که متداول است نسازد به خیال ساختن راه نمی‌افتد.	و یک قسم راه است که به بردن لشکر و قورخانه و توپخانه و آذوقه و اسلحه در هنگام جنگ اختصاص دارد.
همان: ۸	یعنی حاکم باید امور دولت را نسبت برعیت انجام بدهد و کار رعیت را نسبت بدولت با تمام آورد.	حاکم باید در هر جائیکه حکومت آن را باو [به او] واگذاشته‌اند منزل دانسته باشد مگر وقتی که از دولت اذن گرفته بجای خود نائب اول یا مشیرالحکومه بنشانند و حاکم در ولایتی که به او سپرده میشود نسبت برعیت وکیل دولت است و نسبت به دولت وکیل رعیت... .
همان: ۱۱	مقصود اصلی در تعیین کردن وکلای رعیت برای رسانیدن عرایض رعایا را بدولت و امنیت که بعضی از رعایا بجهه طول مسافت و عدم بضاعت و ملاحظه کردن مخارجی را که باید از عهده برآیند راضی بظلم حکام شود از عیال خود جدا	در رعایائیکه تخفیف در مالیات خود بخواهند هر گاه مصلحت بدانند عرایضشان را بدولت میرسانند... .

	<p>نمی‌شوند و نیز اندیشه دارند که شاید بعد از طی مسافت برای ایشان ضرری دیگر پیدا شود و هر رعیتی نمی‌تواند از عهده چنین کارها برآمده عرض خود را بدولت برساند.</p>	
همان: ۱۷	<p>در فرانسه رسم است که مرد بسن هجده برسد زن نمی‌گیرد و زن تا بسن شانزده نمی‌رسد شوهر نمی‌کند.</p>	<p>و کسانی را که هنوز بسنی که برای عروسی کردن ایشان مقرر است نرسیده‌اند و با اقتضای مصلحتی بخواهند عروسی کنند اذن دهد [درمورد وزارت عدلیه و وظایف آن]</p>
همان: ۱۸	<p>در فرانسه هر کس را که موجب دارد و یا صاحب مکنت است وظیفه می‌دهند.</p>	<p>و خدمات رئیسی که برای محاسبه موجب چاکران وزیر عدلیه می‌باشند اینست که روزنامه‌های حکام ولایت را بازدید نماید و بمخارج خزینه عدالتخانه رسیدگی نماید.</p>
همان: ۱۸	<p>گویا در ایران بجهه اینکه چون زنان فقیر می‌خواهند بقبرستان بر سر قبرهای مردگان خود بروند دروازه بانان راهداری می‌خواهند تا امکان دارد مردگان خود را از شهر بیرون نمی‌برند</p>	<p>و نشکستن غدغنی را که دولت در خاک نکردن مردگان را در کلیسا و قبرستان شهرها کرده است... .</p>
همان: ۲۲	<p>ژاندارم سواره احتساب است و در ایران چنین نوکر نیست.</p>	<p>و انجام دادن امور سوارانی که در فرانسه ژاندارم و در ایران غلام می‌گویند و برای پاسبانی مملکت معین می‌کنند.</p>

<p>همان: ۲۳</p>	<p>در فرانسه جمیع زندانخانه‌ها چه بزرگ و چه کوچک باشد دولتی است و کسی نمی‌تواند کسی را بزندانخانه فرستاد و از زندانخانه رهایی داد و چنین نیست هر کس بجهت اینکه مرکز دارایی است و یا پول دارد... هر کس را بخواهد بزندانخانه برد حبس نماید و هر وقت بخواهد مرخص کند و در زندانها اغذیه و اشربه نداده اگر کسان او هم چیزی بیاورند زندانبانان بخورند و یا اینکه زندانی را از آنچه دارد عریان نمایند.</p>	<p>رسیدگی کردن بزندانخانه‌ها و نظم و قاعده زندانخانه‌های مختلفه و سرکشی نمودن بزندانخانه‌ها... .</p>
<p>همان: ۲۸</p>	<p>از قبیل تعیین کردن اینکه چرخ عراده بچه ترتیبی باید باشد و میان هر چرخ‌ی چقدر وسعت باشد و چقدر بار کنند بعلت اینکه اگر چرخ‌ی باریک باشد و بار عراده سنگین راهها را خراب مینماید.</p>	<p>معین کردن جاده‌های بزرگ از جاده‌های کوچک و مشخص نمودن مخارج ساختن و تعمیر راه‌ها و تقسیم کردن پولی که دولت بجهت مخارج معماریهای هر ولایتی میدهد و انجام رسانیدن احکامی که درباره جاده‌ها میباشد و قراردادن در عراده‌هاییکه در آن راهها نقل اجناس تجارتنی میکنند.</p>
<p>همان: ۳۱</p>	<p>(آنولید) معیوب‌الاعضا ناقص‌الاعضا انجور سربازان را گویند که در جنگ زخم‌دار شوند و بعد از چاق شدن بعضی اعضایشان ناقص و معیوب بماند.</p>	<p>... و امور افلیح خانه را که هوتل در آن ولید میگوید انجام دهد.</p>

همان: ۳۲	پلیتیک نیک مدرسه بزرگی است... و در آن کمتر از چهارصد شاگرد نیست و با آنکه در مدرسه هر روز بیشتر تحصیل علوم نظامی می‌شود در سایر علوم نیز گفتگو می‌نمایند.	و امور مدرسه پلیتیک نیک و مدرسه نظامی سن سپیر.
همان: ۳۴	(میتز)	انجام‌دادن امور مدارس توپخانه و مهندسی شهر مس.
همان: ۴۲	در همین چاپخانه شاهنامه را بلسانین فارسی و فرانسه چاپ کردند.	از امور مخصوصه متعلقه بوزیر عدلیه و دینیه چاپخانه امپراطوری است که در شهر پاریس میباشد.
همان: ۴۵	مورال	در مجلس پنجم که آکدمی وسیانس مُرل میگویند و اختصاص بترقی علوم اخلاق و پُتیک دارد.
همان: ۴۷	پرف دُ پولیس	در پاریس یکنفر است که بر محتسبان سمت باشیگری دارد و مخصوص محتسبی این شهر است و او را پرفد پولیس مینامند.
همان: ۵۳	از جوانانی که از ایران بفرانسه فرستاده شده‌اند اگر لااقل ده نفر باینمدارس [به این مدارس] بروند بخصوص در مدرسه شالن بهتر خواهد بود چه با مخارج اندک بهتر صنایع می‌آموزند و چون اینمدرسه هم دولتی است مثل آنست که یک نوع سفارش در	... مدارس صنایع است که اختصاص بتحصیل علم و عمل صنعت دارند. در فرانسه اینگونه مدارس بیش از سه مدرسه نیست یکی در شهر شالن و یکی در آن ژه و یکی در اش.

	خویشان شما باشد.	
همان: ۵۳	این نوع صرافهای دولتی در جمیع دول فرنگستان متداولند زیرا دول مذکور در عوض اینکه پول خود را در خزینه بیکار نگاه دارند بصرافخانه‌ها فرستاده هم رعیت منفعت میبرد و هم دولت.	صرافخانههای دولتی است که بانک مینامد و بغیر صرافخانههای بزرگ در پاریس که بانک دفرانس میگویند نه صرافخانه دیگر در شهرهای بزرگ فرانسه میباشند.
همان: ۵۳	مقصود دولت در خزینه رعیتی اینست خود منفعت ببرد... و رعیت منفعت ببرد چه منفعتی که دولت از این عمل حاصل میکند. برعیت میدهد و منفعت دولتی... که خرج میکند.	... چهاردهم خزینه رعیت که کزدپرن مینامند و این عمل بجهه آنست که هر یک از رعایا آنقدر از درآمد و مزد خود را ذخیره میکنند کم کم آورده در آنجا میسپارند و هر وقت بخواهند آمده یکدفعه با منفعت میستانند.
همان: ۵۷	چون در رساله آراستن لشکر تفضیل گرفتن سرباز ذکر شد در اینجا ذکر نمی- کنیم.	... سوم سربازان احتیاطست و بدانکه اینگونه سربازان اشخاصی هستند که از سربازانیکه هر ساله میگیرند و از سربازانیکه بجهه سرکشی بخانه عیال خود مرخص می‌شوند....
همان: ۶۱	هوئل دزانولید	پانزدهم ائل دزان ولید است که سربازان زخم خورده و مفلوج را در آنجا برده وظیفه خوار دولت خواهند بود.
همان: ۶۲	موافق حدود ولایات و بلوک هشتاد و شش تحویلدار خاصه است دولتی هفتاد و	سوم تحویلداران مالیاتند و بدانکه در هر ولایتی یک تحویلدار خاصه میباشد و در هر بلوک یک

	پنج نفر تحویلدار عامه.	تحویلدار عامه.
همان: ۶۳	و اینگونه مالیات را کسانی از رعایا میگیرند که غیر از تحویلداران در قصبه می باشند ولی مانند تحویلداران عامه و خاصه میسپارند و هر گاه تحویلداران خاصه دیرتر از موعد پول بدولت برسانند هر قدر دیر شود باید منفعت بدهند و هرگاه زودتر بدهند منفعت میستانند.	علاوه بر این مالیات اصلیه و فرعیه مداخله‌های دیگری که دولت دارد باین تفصیلند گمرکها و باجهای کشتیبانی.
همان: ۶۳	هر چه از دروازه بانی شهرهای فرانسه حاصل میشود بمخارج شهرها از قبیل فرش کوچها [کوچه‌ها] میرسد.	امورات مالیات اصلیه است و فرعیه اصلیه یعنی مالیاتیکه بر املاک و اشخاص مینهند... و فرعیه یعنی مالیاتیکه اول بر مشروبات میگذارند دوم بر نمک و سوم بر قند و چهارم بر اشیا مختلفه... .
همان: ۶۵	گویا (نیاورند) است.	از اجناس آنچه را در دولت غدغن کرده اند که از خارجه بیاورند باین تفصیلند.
همان: ۶۵	مقصود از عدد برای نمره پنبه است؛ یعنی نازکی و کلفتی آن.	درمورد اجناسی که غدغن است از خارج بیاورند ریسمان پنبه مگر آنکه از عدد چهل و سه بیشتر باشد.

همان‌گونه که جدول فوق نشان می‌دهد حواشی این نسخه به شرح برخی واژه‌های فرانسوی که برای خواننده ایرانی نامأنوس است اختصاص دارد. علاوه بر شرح واژگان تصحیح برخی خطاها و ذکر تفاوت‌ها و وجوه تمایز قوانین و مسائل حکمرانی در ایران و فرانسه از دیگر مواردی است که در حواشی این نسخه به چشم می‌خورد. از نظر کمی

در نسخه مذکور ذکر تفاوت‌های قوانین و مسائل حکمرانی بسامد بیشتری دارد. مترجم با آوردن توضیحات بیشتر درباره قوانین فرانسه و ذکر تفاوت‌های امور نظامی، مالیاتی، قوانین قضایی، مدیریت حمل و نقل و راهداری و امور مالیاتی در فرانسه علاوه بر روشن ساختن اذهان خوانندگان ایرانی به شیوه تلویحی به مقایسه خود و دیگری پرداخته است. مترجم حتی برای شرح برخی از نهادهای مدرن و مؤسسات اقتصادی جدید در فرانسه نظیر بانک‌ها تلاش کرده از معادل نهادی آنها در جامعه ایران کمک بگیرد؛ از این رو بانک‌ها را همسان صراف‌خانه‌های ایران می‌داند.

بررسی حواشی نسخه خطی «شرح شهر طبسا»

طبسا شهری در سرحد تونس است. ترجمه این اثر که توسط میرزا عیسی خان گروسی در ۱۲۰۷ ق. صورت گرفته به ناصرالدین شاه اهدا شده است. از نظر مشخصات ظاهری نسخه مذکور ۲۷ برگ ۱۵ سطری است و نوع خط آن شکسته نستعلیق و نوع کاغذ آن فرنگی، آبی است.

منبع	حاشیه	متن
شرح شهر طبسا: ۶	سمت چپ: <i>hardin</i>	... از خطوط و الواحی که در خرابی‌هایش یافت شده است چنین فهمیده‌اند که هاردین نیز در این شهر مقیم بوده و سلطنت می‌نموده است.
همان: ۷	سمت راست: و اینکار در میان آنها	در جلوی درب کاروانسرای ام البواغی یکعربی به پشت خوابیده بود و یکی از همدینانش تفضلاً و رعایتاً شکمش را لگد میکرد و بعد معلوم شد که اینکار را از برای رفع تب می‌کرد. یکی از بهترین تدابیر رفع و قطع تب میباشد.
همان: ۱۲	سمت راست: <i>tafran</i>	از آنجا نیز گذشته در جنگل

		تافران که درختانش مرکب از کاج و بلوط و زبان گنجشک و گز انبوه بود... داخل شدیم.
--	--	--

بررسی حواشی نسخه خطی «قواعد حکمرانی فرانسه»

نسخه قواعد حکمرانی فرانسه توسط ریشارخان از فرانسه به فارسی در دوره قاجار برگردانده شده است. ژول ریشار فرانسوی در اواخر عهد محمدشاه ۱۲۶۰ ه.ق به ایران آمد و در دوره امیرکبیر مصدر خدمات معلمی شد. این شخص پس از ازدواج با یک دختر ایرانی به دین اسلام گرایید و برای همیشه در ایران ساکن شد و از آن‌پس به میرزا رضاخان مؤدب‌الممالک معروف گردید (آرین‌پور، ۱۳۸۲، ج ۱۱: ۲۵۶). از نظر مشخصات ظاهری این نسخه ۲۱ برگ ۱۵ سطری و به خط شکسته نستعلیق است که بر روی کاغذ فرنگی آبی کتابت شده است.

منبع	حاشیه	متن
قواعد حکمرانی فرانسه: ۲	<p>امور متعلقه بآب که در فرانسه دوم است در ایران در مرتبه اول میباشد</p> <p>چه جمیع ولایات و کارهایی که دولت منفعت می‌برد بواسطه آبست و در ایران امر / آن چنان کار بزرگی است که بجای وزرا بوده در فرانسه وزیرالماء نمیخواهد و اگر چنین شود [ناخوانا]</p> <p>دعواهاییکه در سر آب می‌شود موقوف می‌گردد در قدیم شخص بزرگی میرآب بوده است که الان هر فعله که بر دست</p>	در مورد آب و اهمیت آن در زندگی و صناعت و زراعت

	مشک می‌گیرد او را میرآب گویند	
همان: ۳	یعنی حاکم باید امر دولت را نسبت به رعیت انجام دهد و کار رعیت را نسبت به دولت به اتمام آورد	حاکم در ولایتی که به او سپرده می‌شود نسبت بر رعیت وکیل دولت است و نسبت به دولت وکیل رعیت
همان: ۱۱	در فرانسه رسم است که تا مرد بسن هجده نرسد زن نمیگیرد و دختر تا بسن شانزده نرسد شوهر نمیدهند	مقررات دولت فرانسه در مورد سن ازدواج
همانجا	در ایران بجهت اینکه زنان فقیره میخواهند بقبرستان بر سر قبرهای مردگان خود بروند دروازه بانان راهداری میخواهند تا امکان دارد مردگان خود را از شهر بیرون نمی‌برند	در مورد کارهایی که در عهده دفتردار خاصه دینییه و معاملات او میباشد: نشکستن غدغنی را که دولت در خاک نکردن مردگان را در کلیسا و قبرستان شهرها کرده است...
همان: ۱۶	امر بزرگی که نسبت بمعماري- های دولتی دارد و ساختن پل و پرداختن راه میباشد و بهمین جهت است که پل ساختن و راه ساختن میکردند و سایر معماریها اداره مینمایند	در مورد متصدی معماری‌های دولتی و ساختن راه و پل
همانجا	از قبیل تعیین کردن اینکه	قراردادن عراده‌هاییکه در آن

	<p>چرخ عراده بچه ترتیبی باشد میان هر چوبی چه قدر وسعت داشته باشد و چه قدر بار کنند چه اگر... بار عراده سنگین کنند راه را خراب مینماید</p>	<p>راهها نقل اجناس تجاری می‌کنند</p>
همان: ۱۸	<p>پلیتیک نیک مدرسه بزرگی است که [ناخوانا]</p>	<p>مطالبی درباره مدارس نظامی و مدرسه پلیتیک نیک (پلی تکنیک)</p>
همان: ۲۴	<p>بجهت این یک کلید در نزد مباشر است که [ناخوانا] در خزینه موافق... که خزینه‌دار بوزیر می‌دهد پول هست یا نه</p>	<p>خزینه وزیر محاسبات این خزینه دو کلید دارد که یکی در نزد خزینه‌دار و دیگری در نزد مباشر خزینه است</p>
همانجا	<p>چون دو نفر مرافعه دارند در عدالتخانه آمده چند گواه می‌آورند مردمان ژوری که در آنجا نشسته‌اند گوش می‌دهند و پس از آن... می‌روند درهای اطاق را برویشان بسته ایشان می‌نشینند با یکدیگر گفتگو می‌کنند که ببینند آنکه مقصر دانسته‌اند، تقصیر دارند یا نه. پس از طی [زمانی] هر یک از آن دوازده نفر که او را مقصر می‌دانند گلوله سیاهی برداشته در میان ظرفی</p>	<p>انواع عدالتخانه‌های فرانسه</p>

	<p>می‌افکنند و آنها که مقصر میدانند گلوله سفیدی می‌اندازند آنگاه در را می‌گشایند و یکی یکی بیرون آمده اگر گلوله‌های سفید بیشتر است می‌گویند این مرد را بگو من خود را مقصر نمیدانم و اگر گلوله‌های سیاه بیشتر است می‌گویند مقصر است و هر گاه اتفاق افتد که شخص را شش نفر گناهکار دانند و شش نفر بی‌گناه مکالمه را چندان تکرار می‌کنند که یکطرف بیشتر شود... اگر اعتراف بتقصیر آن محقق شد</p>	
همان: ۳۳	<p>از جوانانیکه از ایران بفرانسه فرستاده شده‌اند اگر لااقل ده نفر به این مدارس روند... بهتر خواهد بود با حمایت اندک بهتر صنایع می‌آموزند...</p>	<p>مدارس صنایع که اختصاص به تحصیل علم و عمل صناعت دارد...</p>
همانجا	<p>و این نوع صرافخانه‌های دولتی در جمیع دول فرنگستان متداولند... هم رعیت منفعت میبرد و هم دولت</p>	<p>خزینہ رعیتی [جهت سپرده‌گذاری رعایا و دریافت سود]</p>
همان: ۱۳	<p>مقصود دولت در خزینہ رعیتی این نیست که منفعت ببرد؛ بلکه</p>	

	این پول را از رعیت می‌گیرد که رعیت منفعت ببرد منفعتی که دولت از این عمل حاصل می‌کند بر رعیت می‌دهد و منفعت دولت بدان قدر است که رجوع می‌کنند	
همان: ۳۵	چون در رساله آراستن لشکر تفصیل گرفتن سرباز ذکر شده در اینجا تکرار نمی‌کنیم	در مورد وظایف مجلس امانت لشکر و بحث سربازگیری
همان: ۴۰	هر چه از دروازه‌بانی شهرهای فرانسه حاصل می‌شود به مخارج شهرها از قبیل... فرش کوچه می‌رود	نحوه گرفتن مالیات (مالیات اصلی و فرعی) ^۱

میان این نسخه و نسخه «قوانین دولت فرانسه» شباهت‌هایی وجود دارد، ولی از تفاوت‌های این دو نسخه می‌توان به ذکر مطالبی که در مورد تمایز رابطه دولت و ملت در ایران و فرانسه وجود دارد سخن گفت. در حواشی این نسخه به تفاوت سن ازدواج در فرانسه، ویژگی دادگاه‌های فرانسه و همچنین وجود مدارس صنعتی در فرانسه اشاره شده است. حواشی جدول فوق نشان می‌دهد که به علت فقدان زیرساخت‌های آموزش مدرن، نظام قضایی و صنعت در ایران، مترجم توضیحات حواشی را برای آگاهی خوانندگان ایرانی که تجربه‌ای از این مؤسسات مدرن ندارد مورد توجه قرار داده است.

بررسی حواشی نسخه خطی «فلاح»

این کتاب توسط احمدخان عمادالملک، رئیس دارالترجمه و دارالکتاب به فارسی برگردانده شده است. در باب-های مختلف این نسخه در مورد اهمیت آب در کشاورزی و رطوبت خاک بحث شده است. این کتاب یک دوره مختصر در کشاورزی و از شیوه کشت نباتات مختلف و طرز نگاهداری آنها و بیان خاصیت انواع خاک‌ها بحث می‌کند و

^۱ - ریشارخان، «قواعد حکمرانی فرانسه». نسخه خطی ۱۰۰۲۳ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

برای شاگردان مدرسه فلاحت آن روز نگاشته شده است. مطالب آن از زبان فرنگی به‌وسیله نویسنده - که رئیس دارالترجمه وزارت معارف بوده - فراهم آمده و بعدها نیز به آن الحاقاتی شده است. این نسخه از نظر مشخصات ظاهری ۵۷ برگ ۱۶ سطری است که بر روی کاغذ فرنگی کتابت شده است. جلد این اثر رویه کاغذ ساغری، عطف و گوشه قهوه‌ای است.

منبع	حاشیه	متن
فلاحت: ۳ و ۴	حاشیه سمت چپ ص ۴: "طغیان"	"آب جاری، هم یک عامل قوی دیگری در تشکیل خاک بوده است. اگر یکی از نهرهای معمولی آب صاف را بعد از یک‌بران تندی ملاحظه کنید اثر آب را خواهید فهمید...". "رودخانه‌های بزرگ هم وقتیکه از آب باران بالا می‌آیند بهمان ترتیب در حرکت سریع خود بطرف دریا مقدار زیادی خاک حمل می‌کنند..."
همان: ۱۱	حاشیه سمت راست: "هم بطرف"	"... همانطوری که نفت از فتیله لامپا بالا میرود آب ^۱ سطح زمین میل میکند..."
همان: ۱۵	[حاشیه سمت راست: زه‌کشی یا زه آب‌کشی].	"باب پنجم کشیدن آب زیادی زمین"
همان: ۵۸	[حاشیه سمت چپ: بدون	"بعضی اوقات بجای نشاندن

^۱ - این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

	آنکه قطعش نمایند...]	قلمه شاخه درخت را ^۱ میخواه‌ابانند... "
همان: ۱۲۲	یک‌تکه چوب نصب نمود	"... پس از آنکه تخمها را به ردیف کاشته و در آخر هر ردیفی ^۲ اسم تخمی که در آن ردیف کاشته شده است را روی آن می‌نویسد"

مترجم در حواشی نسخه به ذکر افتادگی‌های متن، شرح جزئیات مربوط به عمل قلمه‌زدن و تکمیل توضیحات نویسنده در موارد مربوط به کاشت بذر نیز پرداخته است.

بررسی حواشی نسخه خطی «ام‌الصبيان فی امراض‌الصبيان»

این اثر از شلیمر فلمنگی با موضوع طب است که نویسنده در آن در مورد بیماری‌های کودکان نظیر بیماری‌های خونی، اسهال و پوستی صحبت کرده است.

منبع	حاشیه	متن
ام‌الصبيان فی امراض- الصبيان: ۴۳	[که روی این واژه خط کشیده شده و در حاشیه سمت راست: در مقابل این واژه، کلمه [خشملو کردن صح]. در این حاشیه‌نویسی قصد مترجم اصلاح اغلاط متن بوده که احتمالاً به خطای کاتب بازمیگردد].	"خوشبو کردن"

۱- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

۲- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

همان: ۵۴	حاشیه سمت چپ: "مابین صح" در این حاشیه‌نویسی قصد مترجم این بوده که به جای کلمه فاصله، مابین را قرار داده است.	"فاصله"
همان: ۹۸	حاشیه سمت چپ: بعد از که واژه [هم] اضافه شده است. در واقع مترجم بیشتر به مسائل نگارشی توجه داشته است.	"در دوران دم معلوم است که ^۱ در حرارت... بدن طفل و هم در اعمال... او نیز نقصان پدیدار خواهد شد."
همان: ۹۹	[آثار صح]	"چنانچه حامله‌گان خود را در حین وضع حمل اناث مبتلا بامراض مسریه معاف می‌سازند از ورود ^۲ آن امراض همچنان هم حفظ الصحی اطفال در حین وضع حمل چندان صعوبتی ندارد."
همان: ۱۱۹	"در برخی اوقات دیگر ورم ریمی حادث گردد صح"	"... چنانچه برخی از اوقات نرف الدم شده در ناف ظهور کرده باعث ضعفی مفرد و سهل است مرگ طفل شود" ^۳ .

- ۱- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.
- ۲- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.
- ۳- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

همان: ۷۹	"و چون آب مروارید زیاد گردد علیل خود چراغ را تشخیص بدهد و فقط دو سفیدی اطراف او سو می دهد صح"	"... شعله چراغ چه سان به نظر آید که دو سفیدی اطراف او را احاطه کرده..."
----------	--	---

حواشی این نسخه بیشتر به ذکر خطاهای املائی کاتب، جایگزینی واژگان مناسب، آوردن عبارتی برای روشن ساختن مفهوم متن و ذکر توضیحاتی در شرح برخی بیماری‌ها اختصاص دارد.

بررسی حواشی نسخه خطی «کتاب در علم فلاح»

ونیوس بن اباطیولیوس بیروتی، از دانشمندان علم فلاح و گیاهان طبی در نیمه اول قرن سوم میلادی است. وی کتاب را به زبان یونانی نوشته و به عربی نیز ترجمه شده است. این نسخه خطی ارزشمند از لحاظ محتوایی، کتاب جامع و مجموعه‌ای از چند علم در علم فلاح و کشاورزی است. ابواب آن بدین قرار است: در باب تغییرات جوی و نوع کشت در فصول مختلف، در باب ستاره‌شناسی، در نوع آب و قابلیت آن برای آبیاری زمین، در شناخت آفات نباتی و دفع آن، در درمان گیاهان آفت‌زده، در ایجاد تاکستان و انواع مو، در تهیه شیره درختان، در تهیه روغن از گیاهان، در تهیه شیره انگور، در بیان باروری درختانی که از طریق بذر کشت می‌شوند، یا از طریق غرس نهال و شاخه (قلمه). در انواع پیوند، در کیفیت کشت انواع تنقلات، حبوبات، صیفی‌جات، در باره پرورش زنبور و نحوه عسل‌گیری و نوع عسل و کیفیت آن، در باب هواشناسی از لحاظ تناسب با کشت، در باره زمین‌شناسی و خاک-شناسی از لحاظ حاصلخیز بودن برای کشت گیاهان، حتی در باره باران اول سال و خواص آن از نظر آبیاری و این که در خاک چه بذری را پرورش می‌دهد و نیز باران آخر سال چگونه است، معرفی گیاهانی که در تمام فصول سال سبز هستند و خزانی ندارند. در شناسایی انواع کود کشاورزی برای پرورش زمین. در مورد زمان کشت مو و محصول انگور، در باب کشت زیتون و روغن گیاه‌ها. در باب دامپروری و شناخت حیوانات و درمان آن‌ها. در باب پرورش طیور و صد ماهی. در پایان به عنوان یک کتاب طبی به برخی از بیماری‌ها هم اشاره کرده است. واقف کتاب به نام فاضل خان است که اثر را به کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی وقف نموده است. مشخصات این نسخه خطی: تاریخ تحریر شعبان ۷۳۲ هـ. ق. عناوین اغلب به سیاهی است، کاغذ نخودی ضخیم، هر صفحه ۱۷ سطر، ۱۶۲ برگ، جلد تیماج قهوه‌ای.

متن	حاشیه	منبع
"فی الکریم السقیمه"	الباب الرابع	در علم فلاح: ۱۱۸
متن "... اذا دخن"	الدخان	ص ۱۲۵
"الشراب وان"	الشراب ان	همان: ۱۵۹

نویسنده در این نسخه به ذکر شماره باب‌های کتاب که در این قسمت توسط نویسنده یا کاتب فراموش شده پرداخته و همچنین در مواردی خطاهای املائی در حاشیه یادآور شده است.

بررسی حواشی نسخه خطی «امراض اطفال»

این کتاب توسط شلیمر در مورد امراض اطفال نوشته شده و محمد کفری کرمانشاهی در ۱۱ ذی‌القعدة ۱۲۹۳.ق. به فارسی برگردانده است. این نسخه از نظر مشخصات ظاهری دارای ۹۹ برگ ۱۷ سطری است که به خط نستعلیق شکسته بر روی کاغذ شکرآبی مهره کتابت شده است. این کتاب بر پایه طب فرنگی و احتمالاً برای نخستین بار در ایران پیرامون بهداشت اطفال از حال جنینی تا دوران بلوغ تألیف و سپس ترجمه شده است.

متن	حاشیه	منبع
"... قدری از خون دهلیز ایمن بواسطه ثقبه جنینیه دهلیز داخل میشود ^۱ به بطن ایمن..."	در دهلیز اسیر و از آنجا به آورطی و قدری دیگر از آن داخل می‌شود صح.	شلیمر: ۷
"... از آن وقت اتصال عضد به کتف محکم‌تر گردد و اگر چه انتها و اواخر عظام ^۲ مدتی مدید جسم غضروفی باقی بماند تا عظام	طویل حالت عظمی پدیدار کنند باز در میان آن سرها و اندام عظام.	همان: ۲۵

۱- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

۲- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

		طویل متدرجاً بتوانند طویل گردند".
همان: ۳۶	تربیت	"... همچنین که اطفال را بقاعده ^۱ می‌نمایند در ایستادن و راه رفتن... همچنان هم نمو تکلم منوط بر تربیت نیکوی است"
همان: ۹۲	کوبیده	"... اسهال اخضر الام است؛ مانند اسفناج ^۲ با رایحه بسیار مطعفن"
همان: ۹۱	رفع نماید و چون این پرهیز بتنهایی کفایت نکند استعمال ریوند و آب مقطر رازیانه از قراریکه قبل بیان شد نیز همه کلی بر علاج خواهد بود. با همراه ..... با دست نرم گردد - ام یا دایه صح	ناخوانا

حواشی این نسخه بیشتر به آوردن توضیحات تخصصی در مورد مسائل پزشکی اطفال و همچنین به طرح مباحث تکمیلی در خصوص درمان کودکان اختصاص دارد. در مواردی مترجم افتادگی متن را نیز تکمیل نموده است.

بررسی حواشی نسخه خطی «سربازگیری»

در بخش نسخ خطی کتابخانه آستان قدس نسخه خطی با عنوان «سربازگیری» تألیف و ترجمه عباس قلی خان کلاتی موجود است که به خط نستعلیق در ۱۳۱۲ هجری قمری نگاشته شده است. از نظر مشخصات ظاهری تعداد اوراق این نسخه ۵۶ برگ ۱۲ سطری و نوع جلد آن ابری است. این نسخه توسط میرزا رضاخان نائینی در مرداد ۱۳۱۱ ش وقف شده است. نویسنده اثر با سه نفر دیگر به منظور فراگیری فنون نظامی به استانبول رفته و پس از

۱- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

۲- این عدد از سوی مترجم بر روی کلمه‌ای که در حاشیه در مورد آن توضیحاتی آمده، درج شده است.

فراغت از تحصیل در ۱۳۰۸ هجری قمری سه سال نیز در ارکان حرب مشغول تدریس شده است. عباس‌قلی خان پس از تکمیل تحصیلات خویش مدتی نیز با منصب سلطانی در فوج اول خواسته دولت عثمانی عهده‌دار تعلیم و تربیت سپاهیان بود. وی پس از مراجعه به ایران تصمیم گرفت برای آگاهی هم‌وطنانش از وضع قوای جنگی و آلات قوای نظامی و آلات و ادوات جنگی و چگونگی تعلیم و تربیت سپاهیان دول خارجه این کتاب را به رشته تحریر درآورد. وی در این اثر با نگاهی آسیب‌شناسانه معضلات خدمت سربازی را مورد بررسی قرار داده و علل تنفر و ترس مردم از خدمت نظام را تبیین نموده است (علیزاده بیرجندی، ۱۴۰۲: ۲۰۵).

متن	حاشیه	منبع
دایره بحریه	"اصل این لغت دارالصناعه است که ایتالیها از عرب گرفته... و عثمانیها این لفظ را از زبان ایتالی گرفته ترسانه کردند"	کلاتی، ۱۳۱۲: ۲۲.
«... و هر صاحب‌منصب تابدرجه یاوری نرسد تأهل اختیار نمیتواند بکند مگر باذن سپهسالار سببش این است که مواجیشان کفایت مصارف ازدواج را نمیدهد...»	در صورت تقبل مخارج فرد توسط اقوام زن، فرد می‌تواند اقدام به ازدواج نماید	همان: ۱۴۸

جدول فوق نشان می‌دهد که مترجم در حواشی به بیان معانی واژه‌ها و توضیحات تکمیلی در ارتباط با موضوع مورد بحث پرداخته است. یکی دیگر از مباحث مرتبط با این نسخه که توسط مترجم صورت گرفته، تطبیق اسامی منصبان نظامی در زبان ترکی و فارسی است که جدول ذیل به شرح آن اختصاص دارد:

فارسی	ترکی
وزیر جنگ	سر عسکر
امیر تومان	مشیر پاشا

سرتیپ اول میر پنجه	فریق پاشا
سرتیپ دوم	لوا پاشا
سرتیپ سوم	میر آلائی
سرهنک	قائم‌مقام
یاور اول	بیکباشی
یاور دوم	قول آغاسی
سلطان	یوزباشی
نایب اول	ملازم اول
نایب دوم	ملازم ثانی
وکیل باشی	باش چاوش
وکیل	چاوش
سر جوقه	اون باشی

(کلاتی، ۱۳۱۲: ۳۲-۳۳).

توضیحاتی که مترجم در حواشی این نسخه آورده و معادل‌سازی واژگان توسط وی، زمینه ورود مفاهیم نظامی و واژه‌های مربوط به آن را در ایران آن روزگار هموار ساخت و هم‌زمان با ورود این مفاهیم و واژگان، آگاهی‌های اجتماعی در این زمینه نیز افزایش می‌یافت.

نتیجه‌گیری

حاشیه‌نویسی در کتب قدیمی و نسخ خطی از دیربگی برخوردار است. در مطالعات و پژوهش‌های نسخه‌شناسی همان‌گونه که متن اصلی حائز اهمیت است حواشی نیز از جنبه‌های مختلف اهمیت دارد. حاشیه‌نویسی در نسخ خطی دارای قواعد و اصول خاصی است که آگاهی از این قواعد برای نسخه‌پژوهان به‌ویژه از جنبه‌های گوناگون ضروری است. در قواعد حاشیه‌نگاری غالباً حاشیه‌ها با قلمی ریزتر از متن و در مواردی با رنگ قرمز نوشته می‌شده‌اند. علاوه بر این در برخی از حواشی نسخ خطی با افزودن عبارت "منه" متن از حاشیه تفکیک شده است. قاعده دیگر در نوشتن حاشیه‌ها نوشتن خطی کج به سمت حاشیه و ترجیحاً حاشیه سمت راست بوده که ادامه حواشی در قسمت بالای آن نوشته می‌شد. در واقع می‌توان گفت در حاشیه‌نویسی از نظر چیدمان کلمات از ریتمی خاص استفاده شده به گونه‌ای که ترتیب خواندن عبارت‌ها از چپ به راست بوده است. از منظر هنری نیز در حاشیه‌نویسی شیوه‌هایی به کار رفته که در تمایز حاشیه از متن نقش تعیین‌کننده داشته است. طلااندازی و استفاده از هنرهای فصالی شاهد این مدعاست. افزون بر آنچه گفته شد از نظر محتوایی می‌توان به کارکرد حاشیه‌ها در موارد ذیل اشاره نمود:

- تصحیح خطاهای املائی؛
- توضیح معانی واژگان و عبارت‌ها؛
- تعلیل مقصود نویسنده؛
- توضیح ابهامات؛
- استدراک لغزش‌ها؛
- افزودن مباحث تفصیلی و تکمیلی باهدف روشن ساختن ذهن خوانندگان؛
- درج نکات انتقادی؛
- ذکر آرا و نظریات؛
- کشف غامض و حل مسائل متن؛
- معرفی اعلام تاریخی و جغرافیایی؛
- نشان دادن تناقضات؛
- آوردن معادل‌های لاتین؛
- ذکر اشعار و مراثی و یادداشت‌های شخصی؛

-نوشتن عناوین بخش‌ها و فصول به‌ویژه در مواردی که ابواب و فصول از سوی نویسنده یا کاتب فراموش شده است؛

-مستندسازی آیات؛

باتوجه به آنچه گفته شد حواشی نسخ خطی کارکردهای متعددی از نظر هنری، تبادلات فکری و تضارب اندیشه-ها، تسهیل انتقال مباحث به خوانندگان دارند. علاوه بر این کارکردها حاشیه‌نویسی در نسخ خطی ترجمه‌ای دارای کارکردهای ویژه‌ای از نظر توضیح معانی واژگان خارجی و تبیین تفاوت‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه ایران با جامعه‌ای که متن نسخه از آنجا ترجمه شده است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

فهرست منابع

- آربین پور، یحیی (۱۳۸۲)، *از صبا تا نیما*، ج ۱، تهران، انتشارات زوار.
- آژند، یعقوب (۱۳۸۸)، "فصالی و نیلوفر"، *گلستان هنر*، شماره ۱۶، تابستان، صص ۳۴-۴۰.
- افشار، ایرج (۱۳۴۹)، *سواد و بیاض*. جلد دوم (قسمت سند و تاریخ)، تهران، صص ۵۱۱-۱۵۷.
- پورتر، ایو (۱۳۸۱)، "صحافی و دستورالعمل‌های مخصوص"، *نامه بهارستان*، ترجمه محمدحسین مرعشی، سال ۳، شماره ۲، دفتر ۶، پاییز، صص ۴۲۳-۴۳۰.
- تنکابنی، محمدطاهر (۱۳۵۳ ش)، "کتب درسی قدیم"، *فرهنگ ایران زمین*، ج ۲۰، تهران.
- چادگانی پور، اعظم (۱۳۸۸)، "حاشیه و حاشیه‌نویسی‌ها در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار (۱۱۹۳/۱۳۴۴ ق.ه.ق)"، *کتاب ماه هنر*، ش ۱۳۳، مهر، صص ۵۰-۵۵.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۳۹۳)، *ترجمه کشف الضنون عن اسامی الکتب و الفنون*، ج ۱، مشهد، انتشارات سفیر اردهال.
- رودگر، قنبرعلی (۱۳۹۰)، "حاشیه و حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی (بر اساس متون کهن)"، *نامه بهارستان*، سال ۱۲، شماره ۱۸ و ۱۹، بهار و تابستان، صص ۱۰۱-۱۱۴.
- ستوده، غلامرضا (۱۳۷۷)، *مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی*، تهران، سمت.
- سید، ایمن فؤاد (۱۳۸۱)، «وصف فیزیکی نسخه‌های خطی»، *ترجمه غلامرضا جمشیدنژاد اول*، آیینة میراث، تهران.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۸)، *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۳، تهران.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰)، *نسخه‌شناخت (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی)*. با مقدمه ایرج افشار، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- طهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۳ ق)، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، ج ۶، بیروت، دارالاضواء.

- عظیمی، حبیب‌الله؛ کلیدری؛ محمدباقر (۱۳۹۶)، "تجزیه و تحلیل محتوای حواشی ۱۰۰ نسخه فارسی از مجموعه اهدایی مقام معظم رهبری به کتابخانه آستان قدس رضوی"، *کتابداری و اطلاع‌رسانی*، دوره ۲۰، شماره ۳، (پیاپی ۷۹). صص پاییز ۳-۲۲.
- علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۴۰۲)، "تحلیل و بررسی تاریخی نسخه خطی درباره خدمت نظام وظیفه از دوره قاجاریه"، *پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون*، شماره ۱، بهار و تابستان، دوره دوم، صص ۲۰۰-۲۲۱.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۳)، *تاریخ ادبیات ایران*، به کوشش عنایت‌الله مجیدی، تهران.
- مسعودی آرانی، عبدالله (۱۳۹۸)، "حاشیه‌نویسی"، قابل دسترسی در cgie.org.ir، پنجشنبه مورخ ۱۴۰۲/۰۴/۲۹.
- مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۰)، *دایره‌المعارف فارسی*، ج ۱، تهران، نشر شهید سعید محبی.
- نفیسی، علی‌اکبر (۱۳۴۳ش)، *فرهنگ نفیسی*، ج ۱، تهران، انتشارات خیام.
- <https://rch.ac.ir/article/9346>
- فهرست نسخ خطی
- قاینی، ابوطالب (بی‌تا)، *وسیله السائلین فی احکام دین*، نسخه خطی ۱۹۷۹۴۷۴ سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- احمدخان عمادالملک (قرن ۱۴ه.ق)، *نسخه خطی "فلاح"*، شماره ۱۱۰۳۵ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- ژول ریشار فرانسوی (۱۲۶۰ه.ق)، *نسخه خطی "قواعد حکمرانی فرانسه"*، شماره ۱۰۰۲۳ سازمان اسناد

و کتابخانه ملی ایران.

- شلیمر، فلمنگی (۱۳۹۳.ه.ق)، نسخه خطی "امراض اطفال"، ترجمه محمد کفری کرمانشاهی، شماره ۱۲۷۴۷ آستان قدس رضوی.
- ----- (۱۳۹۳.ه.ق)، نسخه خطی "ام الصببان فی امراض الصببان"، نسخه خطی شماره ۱۹۳۷ کتابخانه جامع گوهرشاد آستان قدس.
- کلاتی، عباس قلی خان (۱۳۱۲.ه.ق)، نسخه خطی "سربازگیری"، ج ۱، شماره ۵۵۴۹ کتابخانه آستان قدس رضوی.
- گروسی، عیسی (۱۳۹۷.ه.ق)، نسخه خطی "شرح شهر طبسا"، شماره ۴۶۹۶ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- و لن، ورژه (۱۳۸۹.ه.ق)، ترجمه رضا مؤدب الملک، نسخه خطی "قوانین دولت فرانسه"، شماره ۷۳۸۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- یونیوس (۱۳۳۲.ه.ق)، نسخه خطی "کتاب در علم فلاحت"، شماره ۵۷۶۲ کتابخانه آستان قدس رضوی.